Mehsa Emini Protestoları Kıskacında İran'da Siyasi Dönüşüm Olasılıkları-Ezgi Uzun

22 yaşındaki Mehsa Emini'nin 13 Eylül'de akrabalarını ziyaret için geldiği Tahran'da "ahlak polisi" olarak bilinen İrşad Devriyesi tarafından "İslam Cumhuriyeti'nin örtünme kurallarına uymadığı" gerekçesiyle göz altına alınması ve götürüldüğü Vozara karakolunda fenalaşmasının akabinde 16 Eylül'de ölmesi sonucu İran geneline yayılan protestolar sürüyor. Resmi merciler Emini'nin karakolda herhangi bir kötü muameleye maruz kalmadığını göstermek için karakol video kayıtlarını yayınlayarak, ölüm sebebini kalp krizi olarak açıkladılarsa da, görgü tanıkları ve kaldırıldığı hastane personeli Emini'nin ölüm sebebinin başından darbe almış alması sonucu oluşan beyin travması olabileceğini

iddia ediyorlar.

Resmi rakamlar çelişkili olmakla birlikte, Norveç merkezli *Iran Human Rights* örgütünün raporuna göre, Emini'nin İrşad Devriyelerinin gözetimi altındaki şaibeli ölümü ve ardından gelen çelişkili açıklamalar üzerine yalnızca Tahran değil, ülkenin Kürdistan, Mazenderan, Gilan, Kermanşah gibi pek çok eyaletine yayılan sokak eylemlerinde 29 Eylül itibariyle toplam 83 kişi hayatını kaybetti, binlerce protestocu göz altına alındı. 16 Eylül'de başlayan geniş çaplı protestoların İran'ın yakın tarihinde gerçekleşen diğer protestolardan farklı olarak İran kadın hareketine dayandığı görüşü hakim ve dünyanın pek çok ülkesinde İran diasporası ile kadın hareketleri tarafından İran temsilcilikleri önündeki eylemlerle destekleniyor.

"Kadın, yaşam ve özgürlük!" ve "Diktatöre ölüm!" gibi rejim karşıtı sloganların eşlik ettiği ve uluslararası camia tarafından da yakından takip edilen protestolar, İran'da olası rejim değişikliği ve demokratikleşme tartışmalarını da beraberinde getirdi. Öte yandan, protestoların sadece İran içerisindeki çapına bakan ve protestoları ekseriyetle kadın ve insan hakları çerçevesinde ele alan uluslararası analizler denklemin diğer önemli yönünü, yani İran devletinin protestolara yönelik cevabını göz ardı ediyor. Nitekim, son yıllarda giderek bir güvenlik devletine dönüşen İran bu protestoları bastırmak adına her türlü güç ve kapasiteye sahip.

İran'da Zorunlu Örtünme ve İrşad Devriyeleri

16 Eylül protestolarının temel tetikleyicisinin İran'da meydanlarda varlığını uzun süredir güçlü şekilde hissettiren ve kamusal alanda zorunlu örtünme karşıtlığıyla öne çıkan İran kadın hareketi olduğuna kuşku yok. Kadınların kamusal alanda zorunlu örtünmesi 1979 İslam devrimi kadrolarının hemen üzerinde mutabık

kaldıkları bir uygulama değildi. Aslında devrimden sonraki birkaç yılda belirginleşen İslam Cumhuriyeti ideolojisinin kamusal alandaki görünen yüzü olarak zamanla yürürlüğe konulan bir uygulamaydı. Devrimin ilk yıllarında kadınların İslam Cumhuriyeti'nin belirlediği kıyafet ilkelerine uyup uymadıkları Devrim Komitelerine bağlı devriyeler ve Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) ile kamusal alanda ideolojik nizamın gözetiminden sorumlu kolu *Besic* örgütüne bağlı kuvvetler tarafından kontrol ediliyordu. Devriyeler 1996'da Haşemi Rafsancani döneminde "uygunsuz örtünme" (*bed hicab*) ile baş etme planı çerçevesinde polis güçlerine bağlandılar. Muhammed Hatemi döneminde özel olarak Tahran'da bu işle görevli kurulan İrşad Devriyeleri ise 2004'den sonra Mahmut Ahmedinecad döneminde Kültür Devrimi Yüksek Kurulu tarafından onaylanan "İffet Kültürünü Geliştirme Stratejileri" çerçevesinde faaliyete başladı.

İlk etapta kamusal alanda uygunsuz örtünen kadınları yalnızca uyarma amacıyla kurulduğu söylenen devriyeler zamanla "uygunsuz" örtünen kadınları göz altına alan, İslam'a uygun olmayan kıyafetler ürettiği ve sattığı iddia edilen giyim atölyeleri, dükkanlar ve makyaj stüdyoları ile kamusal alanda cinsiyet ilişkilerinin İslami usullere uygunluğunun kontrolüne yönelik olarak kafe ve restoranlara baskınlar düzenleyen yetki alanı geniş bir yapıya dönüştü.

İran'da kadınların zorunlu örtünmesine ilişkin uygulamalarda göze çarpan temel husus mutlak yeknesaklıktan uzak olmasıdır. İrşad Devriyeleri temelde metropol olması sebebiyle yüksek oranda toplumsal çeşitlilik içeren ve denetimin zorlaştığı Tahran'a yönelik olarak kurulmuştu. Daha küçük şehirlerde ise aynı görevleri *Besic*ler devralmaktadır. İrşad'ın faaliyet ve yetki alanının genişlemesi, DMO komutanlarını önemli pozisyonlara getirerek devleti güvenlikleştirme sürecinin en önemli ayağını hayata geçiren muhafazakar Cumhurbaşkanı Ahmedinecad döneminde gerçekleşirken, ardından göreve gelen ılımlı Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani

döneminde sosyal denetimlerin esnetildiği görülmüş ve yine bir DMO ittifakıyla 2021 yılında göreve gelen muhafazakar Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi döneminde denetimler
yeniden sıkılaştırılmıştır.

İrşad
ve *Besic*lerin yanı sıra, İran toplumunun sosyal muhafazakarlığı da
kadınlar üzerinde ayrı bir baskı mekanizması oluşturmaktadır. Öyle ki İrşad ya da *Besi*cin olmadığı yerlerde, kadın ve erkek kompartmanlarının ayrıldığı metrolarda başka bir kadın tarafından, ziyaret amacıyla gidilen bir müzede bir müze çalışanı tarafından ya da yolda 16-17 yaşlarındaki bir genç kız tarafından kılık kıyafet konusunda uyarılmak İranlı kadınların günlük yaşam deneyimidir. İster polis ister sivil olsun, İslam Cumhuriyeti'nin "iffet kontrolü" yükümlülüğünü kabul edip üstlenen kadınlar ve erkekler ile bu kontrollerin hedefi haline gelen kadınlar arasında arbede ve tartışmaların yaşanması sıktır ve denetimlerin sıkılaştığı dönemlerde daha da artar. Dolayısıyla, sadece baş örtüsü geriye kaydığı, mantosunun önü açık olduğu veya makyaj renklerini yanlış seçtiği için önünün kesildiği parklar ve bulvarlarda değil, daha makro düzeyde İslami sağ ve İslami sol hizipler arasında gidip gelen İran siyaseti içerisinde kendisine bir manevra alanı yaratmak, İran kadını için bir yaşam kaidesidir. Devrim yıllarından itibaren eğitim seviyesi gittikçe yükselen, şehirleşmeyle birlikte kent merkezlerinde yaşamaya başlayan ve ülke ekonomisine katkıda bulunan İran kadını için bu günlük manevra alanı aynı zamanda siyasi mukavemetin de kendisidir. Sokakta, sosyal medyada, karakolda mukavemet, kadın hareketinin temelini oluşturur.

Protestolar Kıskacında Bir Güvenlik Devleti Olarak İran

Sadece
kadın hareketleri değil, daha geniş düzeyde sokak hareketleri İran'ın siyasi kültürünün demirbaşıdır. Öyle ki, 1900'lü yılların başından beri siyasi taleplerini meydanlarda dile getirmek İran halkının sıklıkla başvurduğu bir siyaset yapma yöntemidir. Şüphesiz, hem Şahlık döneminin modernleşme

eğilimiyle
taban tabana zıt olan siyasi çeşitliliğe yönelik baskıcı uygulamaları, hem de devrim sonrası yeni cumhuriyetin kapalı bir siyasi sistem oluşu, İran halkını sokağa iten temel yapısal faktörler olarak karşımıza çıkar. Nitekim, İran siyasetine
devrimden sonra her 10 yılda bir gerçekleşen geniş çaplı protestolar eşlik etmiştir.

Öte
yandan, protestoların ABD'nin nükleer anlaşmadan çekildiği ve yaptırımların sıkılaştığı Aralık 2017'den itibaren sıklaştığı da aşikardır. İran parasının hızla değer kaybetmesi, yüksek enflasyon, işsizlik, bankaların iflası ve mevcut ekonomik kaynakların vatandaşı doğrudan ilgilendiren kamu politikalarından ziyade devletin ideolojik ve askeri politikalarına ayrılması, özellikle
alt-orta kesimi Aralık 2017-Ocak 2018'de kitlesel olarak sokağa dökmüştü. Yolsuzluk karşıtlığı ve adalet talebinin yükseldiği bu protestoların en görünür aktörlerinden biri de ABD'de yaşayan İranlı gazeteci Mesih Alinecad'ın çağrısıyla zorunlu baş örtüsünü protesto etmek için her çarşamba günü kamusal alanda kısa süreliğine baş örtülerini çıkararak çektikleri fotoğrafları sosyal medyada paylaşan 'Beyaz Çarşamba' eylemlerinin kadın katılımcıları olmuştur.

2020'in
başında Kasım Süleymani'nin öldürülmesi sonucu ABD ile ilişkileri gerilen DMO'nun yanlışlıkla İranlıları taşıyan bir yolcu uçağını vurması halkın odağını ekonomik problemlerden devletin yönetimsel zaaflarına çevirerek, halkı yeniden sokaklara taşınmıştı. 2020'nin sonlarına doğru II. Karabağ Savaşı'yla birlikte protestolara bir de etnik huzursuzluk eklendi. İran'ın Doğu Azerbaycan ve Erdebil gibi Türk nüfusun yoğun olduğu bölgelerinde İran'ın savaştaki tutumuna karşı etnik bir tepki gelişti. Bir diğer etnik tepki ise Temmuz 2021'de Arap nüfusun yoğun olduğu Huzistan eyaletinde yaşanan kuraklık ve su sıkıntısı sebebiyle sokağa çıkan Araplardan geldi. Bu bağlamda, 2022 Eylül ayında Mehsa Emini'nin ölümüyle tetiklenen yeni
protesto dalgası, 2018'den beri üst üste eklenen problemlere karşı aralıklarla süren
protestoların devamı olarak görülebilir. Yaptırımların yarattığı ekonomik

darboğaz,
özünde Farsi olan ve olmayan eyaletler arası kalkınma seviyelerindeki eşitsizlikler,
dış politikadaki başarısızlıklar, yolsuzluk, adaletsizlik ve kadın hakları gibi konular esasında İran devletinin işleyişine ilişkin bir çatı mesele olan 'iyi yönetim' başlığı altında birleşir.

İran
devletinin yıllar içerisindeki dönüşümüne bakarak, bu geniş çaplı ve çok yönlü sorunlara 'iyi yönetim' temelinde cevap vermekten ziyade, öncelikli olarak 'güvenlikleştirme' üzerinden cevap verdiğini söylemek mümkün. Ahmedinecad döneminde aktif olarak iç siyaset sahnesine çıkan DMO, 2011'de Orta Doğu'da patlak veren iç savaşların ana aktörlerinden biri olarak İran dış politikasındaki gücünü de pekiştirerek, 2021 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İbrahim Reisi ile girdikleri ittifak sonucu önemli bakanlık ve yerel yönetim pozisyonlarını elde etmiştir.
2021'e kadar İslami sağ ve İslami sol hiziplerin birbirlerini dengelediği çoklu güç odakları modeline dayanan İslam Cumhuriyeti, 2021'den itibaren devrim rehberliği, cumhurbaşkanlığı, meclis ve yerel yönetimler ile askeriyenin eşgüdümlü olarak İslami sağ muhafazakarların kontrolüne girdiği 'konsolide' bir rejime dönüşmüştür. İran'ın siyasi çeşitliğinin sistem tarafından ortadan kaldırılması ve güvenlik devleti temelli konsolidasyonun temel sebebi 2018'den beri yaşanan iç ve dış siyasi baskılar. Bu çerçevede, yükselen halk protestoları ile güvenlik devletinin yükselen baskı politikaları arasında bir kısır döngü yaşanmakta, bu da özellikle uluslararası camianın rejim değişikliği beklentisini geçersiz kılmaktadır.

İran'da Siyasi Dönüşüm Olasılığı

İran'ın
siyasi kültürünün demirbaşı sokak hareketleriyse, İran tarihi de bir demokratikleş(eme)me tarihidir. 1905-1907 İran Meşrutiyet Devrimi, 1979 İran İslam
Devrimi ve 2009 Yeşil Hareket başta olmak üzere tüm protestolar İran halkının

yüz yıldan fazla süredir içinde yüzdüğü demokratikleşme denizinin irili ufaklı dalgalarıdır. İran halkının demokratikleşme talebi son derece canlı, fakat demokratikleşme
mücadelesi veren diğer tüm ülkeler gibi son derece ikircikli, çetrefil ve çelişkilidir. Hollanda merkezli GAMAAN araştırma biriminin Haziran 2022'de yayınladığı kamuoyu yoklaması raporuna göre İranlıların % 88'i demokratik siyasi sistem talebinde bulunmaktadır. Araştırmaya katılanlara ne tür bir rejim istedikleri sorulduğunda %33'ü seküler cumhuriyet, %19,1'i anayasal monarşi ve %22,4'ü ise İslam Cumhuriyeti modellerini uygun bulduğunu dile getirmektedir.

İran'ın
güncel siyasi muhalefeti ve sokak protestolarına bir de "güçlü lider eksikliği" damga vurmaktadır. Öyle ki, GAMAAN raporuna göre parlamento ya da seçimleri önemsemeyen güçlü bir lider tarafından yönetilmeyi uygun bulanların oranı %36'dır.
Muhtemelen bu güçlü lider imajına tekabül etme açısından, seçimler olduğunda en
çok oy toplayabilecek isim olarak %39,5 ile Şah Rıza Pehlevi'nin oğlu Rıza Pehlevi gösterilmektedir. Özgür seçimler yapıldığı takdirde hangi siyasi yönelimin kuracağı siyasi partiye oy verecekleri sorulduğunda da başı %24,2 ile anayasal monarşi yanlıları ve %20,2 ile sosyal demokratlar çekmektedir. Benzer şekilde, anketi yanıtlayanların %66'sı Rıza Han, %64'ü de 1979 devrimiyle tahttan indirilen oğlu Şah Rıza Pehlevi'ye yönelik bugün olumlu düşüncelere sahip.

Sokaktaki
siyasi değişim talebi anket sonuçlarıyla da destekleniyor. Anılan ankete katılanların %41,5'i rejim değişikliğinden yanayken, %21,2'si İslam Cumhuriyeti'nin yapısal dönüşümünden yanadır. İslam Cumhuriyeti'nin mevcut yapısından memnun olanların oranı %18,3 iken, kademeli reformu savunanlar %8,3'te kalmaktadır.

ABD'nin
nükleer anlaşmadan çekilmesiyle birlikte İran siyasetinde ağır bir darbe alan reformcu siyasete yönelik olumsuz düşünceler de anket sonuçlarında görülüyor.

Ankete katılanların yalnızca %7,6'sı reformcu bir siyasi partiye oy verebileceklerini söylüyor. Pehlevi ailesi ve bazı diaspora figürlerinin halk arasındaki popülerliğine karşın Mir Hüseyin Musevi, Mehdi Kerubi, Muhammed Hatemi ve Cevad Zarif gibi reformcu isimlerin popülerliği %5-6 bandında seyrediyor. Halkın hem anket hem de protestolarda gösterdiği rejim değişikliği talebi ile son seçimlerdeki siyasi davranışı sonrası ortaya çıkan mevcut gerçeklik arasında bir uçurum görülüyor. Gittikçe güvenlikleşen ve konsolide edilen İslam Cumhuriyeti rejiminin kademeli dönüşümünün gerçek hayattaki en olası aktörlerinden biri reformcularken, seçmenin reformcu siyaseti 2021 seçimlerini boykot etmek suretiyle doğrudan siyaset dışına ittiğini görüyoruz. Reformcu siyasetin çöküşüyle birlikte geriye kalan muhafazakâr rejimin protestolar yoluyla değiştirilmesi ise kısa vadede gerçekçi görünmüyor. Mevcut durumda, İslam Cumhuriyeti'nin yapısal dönüşümü de yine rejimi elinde tutan muhafazakâr ittifakının inisiyatifine kalmış gibi görünüyor.

Bu noktada sorulabilecek soru, topyekûn bir rejim değişikliği olmasa bile uzun vadeli bir sistemsel dönüşümün mümkün olup olmadığıdır. Bir yanda dünyanın gözü protestolara dikilmişken, diğer yanda İran siyaseti bugün 83 yaşında olan devrim rehberi Ayetullah Hamaney sonrası döneme hazırlık yapıyor. Hamaney'in oğlu muhafazakâr Müçteba Hamaney ve Humeyni'nin reformist torunu Hasan Humeyni gibi aile bağlantıları sebebiyle İran siyasetinde prestij kazanan kişiler devrim rehberliği için zikredilen isimler arasında. Mevcut cumhurbaşkanı İbrahim Reisi, yargı erkinde önemli görevlerde bulunan Sadık Laricani ve eski Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani de devlet yönetimindeki deneyimleri sebebiyle potansiyel isimler arasında gösteriliyor. Ayetullah Hamaney gibi siyaseten güçlü ve rejimi birleştirebilmiş bir figürden sonra gelecek kişinin aile bağlantıları mı, dini yetkinliği mi, siyasi yönelimi mi, yoksa yönetimsel deneyimi mi temel alınarak seçileceği İran siyaseti için kilit öneme sahip olacak. Zira bu faktörlerden hangisinin

önceliklendirileceği, yeni rehberin sistemsel dönüşüme yönelik düşüncesi, yapısal değişim inisiyatifi ve değişimi gerçekleştirebilme gücü açısından uzun vadede belirleyici olacaktır. Diğer bir deyişle, İran halkının aradığı sistemsel dönüşüm yakın vadede olmasa bile yönetimsel bir dönüşümle uzun vadede mümkün olabilir. Kısa dönemde ise İran halkı ile siyasi elitler arasında olmasa bile, siyasi elitlerin kendi aralarındaki çekişme ve uzlaşı örüntülerinin yeni devrim rehberi seçim sürecini nasıl etkileyeceği ve İran siyasetini nasıl şekillendireceği dikkatle izlenmelidir.

Dr. Ezgi Uzun, Sabancı Üniversitesi

Dr. Ezgi Uzun siyaset bilimci ve Sabancı Üniversitesi'nde öğretim görevlisidir. Temel uzmanlık alanı Orta Doğu ve İran çalışmaları olup, akademik araştırmalarını din ve uluslararası siyaset, güvenlik ve stratejik kültür araştırmaları ve Şii jeopolitiği konularına yoğunlaştırmaktadır. Lisans derecesini 2009 yılında Boğaziçi Üniversitesi Çeviribilim bölümünden, yüksek lisans derecesi ile doktora derecesini ise 2011 ve 2018 yıllarında Sabancı Üniversitesi Siyaset Bilimi bölümünden almıştır. Doktora çalışmalarının bir bölümünü 2017 yılında misafir araştırmacı ve TÜBİTAK bursiyeri olarak katıldığı Columbia Üniversitesi Arnold A. Saltzman Institute of War and Peace Studies'de yürütmüştür.

Bu yazıya atıf için: Ezgi Uzun, ‘Mehsa Emini Protestoları Kıskacında İran’da Siyasi Dönüşüm Olasılıkları’, *Panorama*, Çevrimiçi Yayın, 5 Ekim 2022, https://www.uikpanorama.com/blog/2022/10/05/iran2/

Telif@*UIKPanorama*. Çevrimiçi olarak yayımlanan yazıların tüm telif hakları Panorama dergisine aittir. Aksi belirtilmediği sürece, yayımlanan yazılarda belirtilen görüşler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK, Global Akademi, Panorama Yayın Kurulu ile editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.